

*Danuta Opozda**
Lublin

Problem wartości i wartościowania w procesie wychowania dziecka w rodzinie – niektóre kwestie w perspektywie metodologicznej

Refleksja nad wartościami i procesem wartościowania wpisuje się szczególnie wyraźnie w problematykę aksjologiczną wychowania w rodzinie. Zagadnienie wartości jest wielokrotnie przedmiotem dyskusji i sporów o ich miejsce oraz udział w odniesieniu do wychowania oraz przedmiotem wielu badań w pedagogice. Wynika to między innymi z faktu, iż wartości określają cele wychowania i wyznaczają zachowanie zarówno wychowawcy, jak też wychowanka. Przyjęty system wartości, jako względnie trwałe zbiór przekonań co do własnego sposobu postępowania i organizacji świata, wyraża się w przyjmowanych postawach wobec siebie i otoczenia zewnętrznego. Określa cele życiowe, sposoby ich realizacji, integruje motywację, a także wyznacza kierunki aktywności człowieka, w tym również aktywności wychowawczej. Jest to zatem problematyka istotna z punktu widzenia funkcjonowania jednostki, projektowania i urzeczywistniania procesu wychowania, ważna z punktu widzenia teorii czy praktyki wychowania. Jednocześnie jest to również problematyka złożona, wielowątkowa, o proveniencji filozoficz-

* Dr hab. Danuta Opozda jest kierownikiem Katedry Pedagogiki Rodziny w Instytucie Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Adres: Instytut Pedagogiki KUL, ul. Droga Męczenników Majdanka 70, 20-325 Lublin; e-mail: danan@kul.lublin.pl

nej. Namysł i badania prowadzone w zakresie tej problematyki są użyteczne zarówno poznawczo, jak i społecznie, ukierunkowują bowiem na istotę rzeczywistości wychowawczej w procesie tworzenia o niej wiedzy oraz w podejmowaniu praktycznych rozwiązań.

Problematykę wartości w odniesieniu do wychowania w rodzinie można rozważać wielopłaszczyznowo, pewnym spojrzeniem porządkującym może być spojrzenie subdyscyplinarne, a więc z perspektywy pedagogiki rodziny. W niniejszym artykule podejmuję próbę zarysu tych zagadnień, przyjmując metodologiczną perspektywę pedagogiki rodziny¹. Warto jednak w tym miejscu zauważyć, że pojawiające się w tym obszarze kwestie i wątpliwości są udziałem nie tylko subdyscypliny, ale również pedagogiki jako dyscypliny wiedzy. Ponadto ich wspomniany „zarys” ma charakter bardziej ogólnego spojrzenia. W związku z tym po pierwsze jest propozycją wyeksponowania niektórych kwestii i nie pretenduje do jedynie słusznego. Po drugie jako propozycja jest też formą zwrócenia uwagi, zwłaszcza początkujących badaczy, studentów, na wybrane kwestie, które można – należy – uwzględnić w analizach i badaniach wychowania w rodzinie.

1. Problematyka wartości i procesów wartościowania w wychowaniu w rodzinie – ujęcie ogólne

Problematykę wartości i procesów wartościowania można ująć umownie w odwołaniu do wstępnych, wprowadzających ustaleń, do ogólnych ujęć na temat udziału aksjologii w pedagogice oraz w odwołaniu do ujęć wąskich zjawisk i ich badań. Poniżej zatem przedstawiam kilka uwag jako ogólną refleksję w analizie wartości, jak też wartościowania w procesie wychowania w rodzinie.

1. Wstępne ustalenia w analizach aksjologicznej problematyki wychowania w rodzinie mogą wskazywać na dwa aspekty. Pierwszy implikuje złożone i zróżnicowane zagadnienia, które wpisują się w całościową problematykę aksjologii w pedagogice². Ustalenia dotyczące problemu aksjologii

¹ Danuta Opozda, „Subdyscyplinarny charakter pedagogiki rodziny. Kontekst metodologiczno-postulatywny”, w: *Pedagogika rodziny. Podejście interdyscyplinarne*, red. Janusz Mariański, Marek Marczewski (Gdańsk: Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, 2015), 15–41.

² Marian Nowak, *Pedagogiczny profil nauk o wychowaniu. Studium z odniesieniami do pedagogiki pielęgniarstwa* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012), 394 i nast.

(normatywności) na poziomie ogólnej refleksji pedagogicznej są w takim samym stopniu obecne w refleksji nad wychowaniem w rodzinie, a więc na poziomie subdyscyplinarnym. Z jednej strony pedagogikę rodziny, jako subdyscyplinę pedagogiczną, obowiązują rezultaty dyskursu prowadzonego w tym zakresie (korzysta z przyjętych rozwiązań i stanowisk). Z drugiej problemy pedagogiki rodziny związane z normatywnością są egzemplifikacją możliwości i ograniczeń w zakresie ustaleń aksjologicznego porządku w pedagogice. Drugi aspekt dotyczy określania rzeczywistości wychowania, która umiejscowiona w przestrzeni rodziny wyzwała specyfikę pedagogicznego ujmowania zagadnień aksjologicznych. Chodzi tu o sposób rozumienia faktu *homo familiaris*³ jako sposobu egzystencji człowieka, następnie wyjaśniania i rozumienia samej rodziny czy rodziny jako środowiska wychowawczego, instytucji, grupy i wspólnoty oraz istoty, jak też atrybutów życia małżeńsko-rodzinnego w perspektywie wychowawczej. Mając zatem na uwadze pierwszy i ogólny poziom refleksji, oczywistym faktem jest, że aksjologiczna problematyka wychowania w rodzinie implikuje zagadnienia dotyczące wartości w odniesieniu do rzeczywistości wychowania oraz w odniesieniu do rzeczywistości rodziny.

2. Ogólne ujęcie omawianej problematyki łączy się z poszukiwaniem odpowiedzi na pytanie o udział aksjologii (teorii wartości) w pedagogicznej analizie zagadnień związanych z wychowaniem w rodzinie. Oznacza to również odwołanie i respektowanie filozoficznego namysłu nad głównymi problemami aksjologii, które dotyczą między innymi istoty oraz rodzaju wartości, hierarchii wartości, sposobu istnienia wartości, sposobu poznawania wartości, charakteru wypowiedzi o wartościach czy też pozycji wartości w bycie, w życiu człowieka i w jego kulturze⁴. Tworzenie wiedzy naukowej o wychowaniu w rodzinie wymaga więc pytań między innymi o to:

- czy w tworzeniu wiedzy o wychowaniu w rodzinie jest miejsce na aksjologię?
- na jakie orientacje aksjologiczne jest miejsce?
- jakie są aksjologiczne podstawy wychowania w rodzinie?
- jaka jest rola wartości w pedagogicznej refleksji nad wychowaniem?
- w jakich relacjach z aksjologią pozostaje refleksja pedagogiczna nad wychowaniem w rodzinie?

³ Józef Wilk, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane* (Lublin: Katedra Pedagogiki Rodziny, Wydawnictwo Poligrafia Salezjańska, 2002), 6.

⁴ Zob. Antoni Stepien, *Elementy filozofii* (Lublin: RW KUL, 1980), 84; Władysław Stróżewski, *W kręgu wartości*. (Kraków: Znak, 1992).

Chociaż pytania te są, można rzec, stale obecne w myśli pedagogicznej, to jednak każdorazowo pojawiają się w procesie tworzenia teorii i metateorii wychowania w rodzinie. Na potrzebę stawiania tego rodzaju pytań oraz konfrontowania z aksjologią założeń badawczych oraz rezultatów badań w zakresie pedagogicznej problematyki wychowania w rodzinie zwracała szczególną uwagę Teresa Kukołowicz⁵. Zauważała, że badacze powinni zmierzać do analizy procesu wychowania w rodzinie, jego prawidłowości i zaburzeń, a w efekcie dążyć do opracowania teorii wychowania w rodzinie, ale osadzonej w aksjologii i antropologii filozoficznej.

3. Problem wartości, jak również wartościowania w tworzeniu teorii wychowania w rodzinie i konstruowania pedagogicznej wiedzy o rodzinie, związany jest ze stanowiskami badaczy wobec zastosowania podejścia normatywnego w uprawianiu pedagogiki. Stanowiska te w sposób bezpośredni lub pośredni mają przełożenie na refleksję podejmowaną w pedagogice rodziny. W tym względzie można wskazać na przykładowe sposoby rozumienia miejsca i roli normatywności w tworzeniu wiedzy o wychowaniu, także o wychowaniu w rodzinie⁶. Zdaniem Bogusława Śliwerskiego w uprawianiu pedagogiki (ze szczególnym uwzględnieniem teorii wychowania) obok orientacji socjologicznej, psychologicznej i eklektycznej obecna jest orientacja normatywno-filozoficzna. Wywodzi się ona z antropologii filozoficznej, aksjologii, teorii kultury. Z filozofii wyprowadzane są wartości oraz cele wychowania. Pojęcia i normy teoretyczne są przekształcane w normy działań pedagogicznych, które odnoszą się do subiektywnej i obiektywnej rzeczywistości wychowania⁷. Ontologia porządku normatywnego-postulowanego, idealnego znajduje się również w propozycji Romana Schulza, który podkreślał, że pedagogika potrzebuje dwóch ontologii: oceniająco-normatywnej

⁵ Zob. Teresa Kukołowicz, „Wprowadzenie. Możliwości integracji wiedzy o rodzinie”, w: *Z badań nad rodziną*, red. Teresa Kukołowicz (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1984), 9–11.

⁶ Danuta Opozda, „System wartości rodziców drogą wychowania w rodzinie – zarys refleksji nad badaniami”, w: *Wartość życia a wychowanie. W 20 rocznicę encykliki Jana Pawła II Evangelium vitae*, red. Magdalena Parzyszek, Danuta Opozda, Barbara Kiereś (Lublin: Katedra Pedagogiki Rodziny Instytutu Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Wydawnictwo Episteme, 2015), 101–113.

⁷ Bogusław Śliwerski, „Cztery orientacje badawcze w teoriach wychowania”, w: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, red. Zbigniew Kwieciński, Bogusław Śliwerski (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003), 33.

oraz sprawozdawczo-opisowej (ontologia porządku realnego)⁸. Umożliwia to pełniejszy opis fenomenu edukacji.

W odniesieniu do rzeczywistości wychowania w rodzinie Mirosława Nowak-Dziemianowicz jest zdania, że w pedagogice są obecne trzy rodzaje dyskursu o rodzinie: normatywny, instrumentalno-techniczny i praktyczno-moralny. Autorka udziela priorytetu trzeciemu, uznając go za cenny z uwagi na rozumiejący wgląd w rodzinę, umożliwiający odczytywanie subiektywnych sensów i znaczeń. W dyskursie instrumentalno-technicznym koncepcje rodziny inspirowane są przez teorie ekonomiczne. Teorie kosztów, teorie racjonalnego wyboru (indywidualizm, priorytet udzielany interesom osobistym, realizacja indywidualnych celów). Znaczenie i rola rodziny wyrażona jest jej użytecznością dla jednostki, społeczeństwa. Dyskurs normatywny, jak sądzi autorka, zawiera dychotomie związane z problemem normatywności wiedzy o rodzinie na płaszczyźnie: epistemologicznej (dychotomia: opis a wartościowanie rzeczywistości), sensu zaangażowania (spór normatywności: między porządkiem praktyczności a porządkiem teoretyczności) oraz na płaszczyźnie aksjologicznej (trudne są rozgraniczenia między porządkiem etycznym – otwarcie na wartości – a porządkiem ideologicznym – roszczenie praw do jedynej słuszności)⁹.

Potrzeba i rola normatywności w uprawianiu pedagogiki wyraźnie podniesiona została przez Stefana Kunowskiego i takie rozumienie znalazło kontynuację u współczesnych badaczy¹⁰. Dla ustalenia faktów wychowawczych pedagogika sięga do czterech źródeł. Pierwsze to praktyka wychowawcza mająca miejsce w różnych środowiskach wychowawczych, to praca z wychowankami w różnym wieku i różnej sytuacji życiowej. Jest to bezpośredni kontakt z rzeczywistością wychowawczą, to źródło wiedzy praktycznej o oddziaływaniu wychowawczym (pedagogika praktyczna). Drugim źródłem jest bierne doświadczenie pedagogiczne, badanie zjawisk wychowawczych poprzez refleksję i dedukcję oraz weryfikację hipotez głównie w modelu badań indukcyjnych. To wiedza empiryczna o tym, co dzieje się w procesie wychowania i rozwoju dziecka, o przebiegu, przyczynach oraz

⁸ Roman Schulz, *Wykłady z pedagogiki ogólnej*, t. I: *Perspektywy światopoglądowe w wychowaniu* (Toruń: Wydawnictwo UMK, 2003).

⁹ Mirosława Nowak-Dziemianowicz, *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacje sensów i znaczeń* (Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002).

¹⁰ Zob.: Stefan Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki* (Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie, 2001); Marian Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1999), 361–363.

skutkach procesu wychowania (pedagogika eksperymentalna i opisowa). Innym źródłem są teorie: biologiczne, psychologiczne, socjologiczne, filozoficzne (pedagogika czysta, teoretyczna, wiedza teoretyczna wyjaśniająca całościowe widzenie faktów rzeczywistości wychowania). W ustalaniu faktów wychowawczych ważnym (czwartym) źródłem jest też filozofia wartości, idee społeczno-polityczne, kultury, sztuki. To wiedza normatywna o celach, ideałach, wartościach, ocenach wychowania (pedagogika normatywna).

Zagadnienie wartości i wartościowania, obecne na ogólnym poziomie refleksji, jest widoczne zatem w preferencji lub marginalnym traktowaniu podejścia normatywnego w uprawianiu pedagogiki jako dyscypliny wiedzy i jej poszczególnych dyscyplin, a więc również pedagogiki rodziny. Przyjęcie określonego stanowiska wobec miejsca, jak też roli wartości jest ważne w procesie wartościowania różnorodnych zjawisk i zdarzeń związanych z wychowaniem w rodzinie w wymiarze rozwoju teorii oraz praktycznych działań diagnostycznych, profilaktycznych i terapeutycznych. Zobowiązuje badacza do konsekwencji w działalności poznawczej zmierzającej do opisu, wyjaśniania, rozumienia i interpretacji rzeczywistości wychowania w rodzinie. Respektowanie normatywności w opisie rzeczywistości wychowania w rodzinie wyraża się w akceptacji oraz przyjęciu podejścia określanego jako normatywno-aksjologiczne, ontologii porządku normatywnego (perspektywa oceniająco-normatywna) i wiedzy normatywnej czy też formy dyskursu normatywnego.

2. Problem wartości i procesów wartościowania w wychowaniu w rodzinie – wąskie zjawiska i badania

Podjmując refleksję nad problemem wartości i wartościowania w procesie wychowania w rodzinie w bardziej wąskim ujęciu, można, znów wybiórczo i fragmentarycznie, wskazać na kilka kwestii:

1. W ustalaniu badania wartości w odniesieniu do wychowania w rodzinie kluczowym problem jest problem obiektywizmu i subiektywizmu aksjologicznego. Problem należy do klasy problemów interdyscyplinarnych, chociaż najgłębszą analizę zyskuje na gruncie filozofii. Przyjęcie obiektywizmu aksjologicznego (Platon, Arystoteles, Tomasz z Akwinu, Maks Scheller) oznacza uznanie faktu, że wartości są poznawane i istnieją niezależnie od podmiotu poznającego, gdyż są cechami przynależącymi przedmiotowi. Dla pedagogiki utrzymanie obiektywistycznego porządku istnienia wartości jest kluczowe z punktu widzenia budowania teorii wychowania niezależnej

od orientacji ideologicznych¹¹. W tym kontekście możemy mówić o aksjologicznych podstawach wychowania w rodzinie i w innych środowiskach wychowawczych. Niemniej jednak, gdy celem poznawczym staje się między innymi określenie subiektywnych znaczeń, systemów wartości, kiedy chodzi o poznanie świata przeżyć, motywacji i celów pojedynczego człowieka czy jakiejś społeczności, wówczas w badaniach zyskuje akceptację stanowisko respektujące subiektywizm. Wartość rozumiana jest jako cecha przedmiotu nadana przez podmiot poznający. Związana jest z doznawanymi emocjami i przeżyciami. Coś staje się wartościowe z punktu widzenia konkretnego człowieka. Jest ważne zawsze dla kogoś i w jakimś stopniu, w sposób pośredni lub bezpośredni zaspakaja jego potrzeby¹². Jest też ważne dla jakiejś społeczności, grupy. Uruchamia motywację do działania i określa jego kierunki, wyznacza cele działań oraz nadaje im sens. Ponieważ subiektywne systemy wartości i procesy wartościowania pełnią bazowe funkcje w regulacji zachowań także w przestrzeni wychowania, w związku z tym jest to poznawczo i społecznie ważny obszar analiz.

2. W odniesieniu do wychowania w rodzinie systemy wartości, procesy wartościowania są znaczącym przedmiotem badań. Wiele interesujących zagadnień pojawia się w tym kontekście, jak chociażby: cele wychowania określone poprzez uznawane przez rodziców wartości, wychowanie w rodzinie do wartości, warunki internalizacji wartości, nadawanie znaczeń w rodzinie, systemy wartości a inne zjawiska życia małżeństwo-rodzinnego, specyfika przekazu wartości w rodzinie wobec innych środowisk wychowawczych¹³. Analiza miejsca i udziału systemu/ów wartości w procesie wychowania w rodzinie badawczo ujmowana może być na poziomie społecznym i jednostkowym. Pierwszy ukierunkowuje na poznawanie mentalności aksjologicznej grup, badanie powszechnych przekonań, różnorodności wartości w przestrzeni społecznej i ich intersubiektywne podzielenie oraz przekaz. W tym sensie można mówić przykładowo o orientacjach wychowawczych związanych z promowaniem określonych wartości w danej kulturze¹⁴, o zmienności i trwałości wartości, o transformacjach wartości, szczególnie

¹¹ Urszula Morszczyńska, *Normy w pedagogice. Aksjologiczne i metodologiczne wyznaczniki statusu zadań o powinnościach* (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009).

¹² Janusz Gajda, *Wartości w życiu człowieka. Prawda, miłość, samotność* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997).

¹³ Zob. Opozda, „System”, 106.

¹⁴ Barbara Harwas-Napierała, „Zmiany w funkcjonowaniu rodziny i ich konsekwencje dla rozwoju rodziców”, w: *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, red. Barbara Harwas-Napierała (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2003), 11–17.

wartości moralnych – ważnych z punktu widzenia wychowania w rodzinie. Warto zauważyć w tym miejscu, że łatwiej jest dotrzeć do wartości deklarowanych, przekonań i poglądów. Drugi poziom, jednostkowy, ma charakter subiektywny, podmiotowy, zindywidualizowany, dotyczy systemów znaczeń osobistych. Z racji analizy przebiegu wychowania w rodzinie szczególnie użyteczne jest rozpoznanie sensów czy znaczeń, jakie są nadawane otaczającej rzeczywistości. Sfera wychowania w rodzinie jest aspektem świata życia codziennego i konstruowanych znaczeń osobistych, jakie jednostka przypisuje różnorodnym faktom, z którymi ma do czynienia. Ludzie wzajemnie sobie komunikują znaczenia, pozwalają one rozumieć i interpretować to, co składa się na codzienność, umożliwiają orientowanie się w otaczającej rzeczywistości i podejmowanie działań.

3. Prowadzenie badań nad problematyką wartości w wychowaniu w rodzinie łączy się z ogólnymi ramami metodologicznymi obecnymi w pedagogice oraz szerzej w naukach społecznych. Problematyka ta może być (i jest) ujmowana w nomotetycznym podejściu badawczym z zastosowaniem strategii ilościowej i podejściu idiograficznym z zastosowaniem strategii jakościowej. Z uwagi na fakt, że w wychowaniu rodzinnym wręcz pierwszoplanowym procesem jest proces nadawania znaczeń, a więc wprowadzania w świat znaczeń, sensów, wartości oraz że systemy znaczeń osobistych w przebiegu wychowania są tak ważne, szczególnie przydatne jest zastosowanie w badaniach (w szerokim tego słowa rozumieniu) perspektywy fenomenologiczno-hermeneutycznej¹⁵. Studia fenomenologiczne i hermeneutyczne umożliwiają poznanie indywidualnej historii życia i tego, jakie znaczenie nadaje człowiek zdarzeniom, osobom, sytuacjom, które składają się na całość jego doświadczeń. Pozwalają spojrzeć na wychowanie w rodzinie w bardziej kompletny, całościowy sposób z wykluczeniem fragmentaryzacji i wycinkowości, przez pryzmat nadawanych znaczeń i wartościowania rzeczywistości. Pozwalają zrozumieć indywidualny punkt widzenia, wewnętrzne powiązania oraz uwarunkowania.

Działania poznawcze w zakresie problematyki wartości i wartościowania w procesie wychowania w rodzinie wymagają, jak sądzę, wielostronnego podejścia. Respektowania ogólnych kontekstów mimo prowadzenia szczegółowych badań. Szczególnie na poziomie rozwoju pedagogicznej wiedzy

¹⁵ Danuta Opozda, „Fenomenologiczno-hermeneutyczna perspektywa badań nad rodziną”, w: *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej rodziny. Polska pedagogika*

o rodzinie i tworzenia teorii wychowania w rodzinie we współczesnych analizach istnieje potrzeba uwzględniania problematyki aksjologicznej. Problem wartości w odniesieniu do pedagogicznej perspektywy wychowania w rodzinie to nie tylko problem technicznej organizacji i prowadzenia badań, to problem nieustannego konfrontowania definiowania, rozumienia, opisu rodziny w kontekstach aksjologii. Problem wartości w zestawieniu z problematyką wychowania w rodzinie jest centralny tak dla teorii, jak i praktyki wychowania rodzinnego.

The Problem of Values and Evaluation in the Process of Family Upbringing – the Selected Issues from the Methodological Perspective (Summary)

This article attempts to outline the problem of values and evaluation from the methodological perspective of family pedagogy. These issues can be conventionally characterised with reference to preliminary establishments, general perspectives of axiology participation in pedagogy as well as the perspectives of narrow phenomena and related analyses. The article is of a rather general character. It constitutes an offer of emphasising certain issues which are worth considering in the analyses of and research on family upbringing. It also aims at focusing others' and, especially beginner researchers' attention on the subject.

Key words: family; upbringing; values; family pedagogy.

Problem wartości i wartościowania w procesie wychowania dziecka w rodzinie – niektóre kwestie w perspektywie metodologicznej (Streszczenie)

W niniejszym artykule podjęta została próba zarysu problemu wartości i wartościowania z metodologicznej perspektywy pedagogiki rodziny. Problematykę tę można ująć umownie w odwołaniu do wstępnych ustaleń, do ogólnych ujęć na temat udziału aksjologii w pedagogice oraz w odwołaniu do ujęć wąskich zjawisk i ich badań. Tekst ma charakter bardziej ogólnego spojrzenia. Jest propozycją wyeks-

ponowania niektórych kwestii, które warto uwzględnić w analizach czy badaniach wychowania w rodzinie. Jest też formą zwrócenia na nie uwagi, zwłaszcza wśród początkujących badaczy.

Słowa kluczowe: rodzina; wychowanie; wartości; pedagogika rodziny.

Bibliografia

- Gajda, Janusz. *Wartości w życiu człowieka. Prawda, miłość, samotność*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997.
- Harwas-Napierała, Barbara. „Zmiany w funkcjonowaniu rodziny i ich konsekwencje dla rozwoju rodziców”. W: *Rodzina a rozwój człowieka dorosłego*, red. Barbara Harwas-Napierała, 11–25. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2003.
- Kukołowicz, Teresa. „Wprowadzenie. Możliwości integracji wiedzy o rodzinie”. W: *Z badań nad rodziną*, red. Teresa Kukołowicz, 9–11. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1984.
- Kunowski, Stefan. *Podstawy współczesnej pedagogiki*. Warszawa: Wydawnictwo Salejańskie, 2001.
- Morszczyńska, Urszula. *Normy w pedagogice. Aksjologiczne i metodologiczne wyznaczniki statusu zadań o powinnościach*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009.
- Nowak, Marian. *Pedagogiczny profil nauk o wychowaniu. Studium z odniesieniami do pedagogiki pielęgniarstwa*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012.
- Nowak, Marian. *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1999.
- Nowak-Dziemianowicz, Mirosława. *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacje sensów i znaczeń*. Wrocław: Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002.
- Opozda, Danuta. „Fenomenologiczno-hermeneutyczna perspektywa badań nad rodziną”. W: *Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej rodziny. Polska pedagogika społeczna na początku XXI wieku*, red. Małgorzata Ciczowska-Giedziun, Ewa Kantowicz, 15–28. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapi”, 2010.
- Opozda, Danuta. „Subdyscyplinarny charakter pedagogiki rodziny. Kontekst metodologiczno-postulatywny”. W: *Pedagogika rodziny. Podejście interdyscyplinarne*, red. Janusz Mariański, Marek Marczewski, 15–41. Gdańsk: Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna, 2015.

- Opozda, Danuta. „System wartości rodziców drogą wychowania w rodzinie – zarys refleksji nad badaniami”. W: *Wartość życia a wychowanie. W 20 rocznicę encykliki Jana Pawła II Evangelium vitae*, red. Magdalena Parzyszek, Danuta Opozda, Barbara Kiereś, 101–113. Lublin: Katedra Pedagogiki Rodziny Instytutu Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Wydawnictwo Episteme, 2015.
- Schulz, Roman. *Wykłady z pedagogiki ogólnej*, t. I: *Perspektywy światopoglądowe w wychowaniu*. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2003.
- Stępień, Antoni. *Elementy filozofii*. Lublin: RW KUL, 1980.
- Stróżewski, Władysław. *W kręgu wartości*. Kraków: Znak, 1992.
- Śliwerski, Bogusław. „Cztery orientacje badawcze w teoriach wychowania”. W: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 2, red. Zbigniew Kwieciński, Bogusław Śliwerski, 28–50. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Wilk, Józef. *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*. Lublin: Katedra Pedagogiki Rodziny, Wydawnictwo Poligrafia Salezjańska, 2002.

